

Maryda senetçilik we söwda

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 января, 2025

Maryda senetçilik we söwda MARYDA SENETÇILIK WE SÖWDA

Gadymy Mary Ahameniler döwründen başlap, mongollaryň wagşyçylyklaryna çenli aralykda gadymy Gündogarda meşhur bolupdyr. Mary senetçilik we söwda merkezleriniň biri bolup, ol Eýrany, Orta Aziýany, Gündogar Türküstany, Hytaýy baglanyşdyrýan gadymy kerwen ýollarynyň kesişýän ýerinde ýerleşipdir. Hytaýdan Ýewropa gidilýän ýol hem şu ýerden geçipdir. Biz Marynyň antik döwründäki ösüşine ýörite seretmekçi däl. Senetçilik önümçiliginiň uly merkezi bolan orta asyr Marysy hakynda söhbet açmakçy. Bu ýerde giden senetçilik kwartallary bolupdyr. Arheologik gazuw-agtaryş işleriniň netijesinde bu ýerde mis we polat eredýän ussahanalaryň yzlary açyldy. Aýratyn bellemäge mynasyp zatlaryň biri hem, Maryda miladydan öňki IX asyra gabat gelýän polat eredilýän gabyň (tigel) 6 arheologlar tarapyndan tapylmagydyr, bu tapyndy Hindistanda we Siriýada tapylan özi ýaly iň gadymy gaplardan birnäçe ýüzýyllar öň ýasalypdyr diýip hasaplanylýar. Şonuň üçin hem, Marynyň dünýäde iň gadymy industrial merkez bolandygyny ynamly ykrar etmek bolýar. Antik döwürde maryly ussalar dünýäde gowy polat metalyny taýýarlapdyrlar. Öz döwründe Plutarh »Parfiýalylar Margian poladyndan taýýarlanan iň oňat sowutlary geýipdirler» diýip ýazypdyr. Türkmenistanyň ýerinde dörän Mary, Änew, Nusaý şäherlerinde, Etrek, Sumbar derýalarynyň boýlarynda, Maşady-Misserianda (Dehistanda) senetçiligiň ösüp başlamagy □ demir ussaçylygynyň, küzegärçiligiň, dokmaçylygyň, zergärçiligiň ösüp kämil derejelere ýetendigini görkezýär. Maryda öý hojalygyna, durmuşda gerek bolýan bürünçden, demirden dürli görnüşli esbaplaryň, ýagny gaýçylaryň, pyçaklaryň, iňňeleriň, temenleriň, daraýjy gurallaryň, daraklaryň, päkileriň ýasalmagy halk hojalygyna zerur bolan önümlerdigini görkezýär. Orta asyrdan Maryda küzegärleriň, harazçylaryň

kwartallary bolupdyr. Täsin zatlaryň biri hem, VIII asyrdä Gäwürgalanyň ýaşaýyş binalarynyň üçden ikisini küýzegärleriň kwartallary tutupdyr. XII asyryň meşhur ussat küýzegärlerinden □ Muhammet Aly Inoýýaton we Abubekr dagylar öz mekdeplerini döredipdirler. Olaryň ussahanalarynda gap-çanaklar ýasalypdyr, olar görnüşleri, tipleri, formalary, nagyşlary boýunça dürli-dürli bolupdyr. Mysal üçin, geometriki torlaryň, ösümlükleriň, kufi, nash arap ýazgylarynyň, haýwanlaryň, guşlaryň fantastiki grifonlaryň we sfinksleriň⁷ şekillerini, aw awlanýş pursatlaryny we başgalary suratlandyrypdyrlar. Bularyň hemmesi □ marylylara Gündogar ýurtlaryna we beýleki şäherleriň halk köpçüligi üçin niýetlenipdir. Şol döwürde aýna öndürmek önümçiligi giň gerim alypdyr. Dürli reňkdäki aýnalardan dürli ululykdaky çüýşeleri, bulgurlary, monjuklary we başgalary taýýatlapdyrlar. Maryda agaç ussalarynyň kwartallary bolupdyr. Senetçileriň arasynda iň baýlary hasaplanýan zergärleriň kwartallary diňe Maryda däl, eýsem Türkmenistanyň ähli şäherlerinde hem bolupdyr. Gäwürgalada we Soltangalada gazuw işleri geçirilende, pöwrizeden, mermer görnüşlü oniksdan, hakykdan, merjen daşyndan, agatdan⁸, dag hrustalyndan⁹, talkdan¹⁰, kwarsdan, sadapdan, halsedondan⁽¹¹⁾, ýaşmadan⁽¹²⁾, gipsden, korunddan⁽¹³⁾, zmeýewikden⁽¹⁴⁾, alebastrdan⁽¹⁵⁾, granatdan⁽¹⁶⁾, lazuritden taýýarlanan köp çeper senetçilige degişli ýadygärlikleriň arasynda gemmalar (daşlarda miniatýura görnüşinde oýulyp çekilen nagyş) ünsüňi özüne çekýär. Dürli-dürli çekilen suratlar (aýy, sygyr, öküz, sugun, guşlar, ösümlükler, balyklar) din bilen baglanyşdyrylyp, her nagyş Hudaý ýa-da simbol görnüşinde görkezilipdir. Bulardan başga-da, Maryda heýkeltaraş, binagärler, metalda, agaçada we daşda surat çekýän nakgaşlar bolupdyr. Şäheriň aram ýaşaýşynyň esasy şertlerinden biri, ony iýmit bilen üpjün etmeklik eken. Maryda bugdaý, çörek we beýleki azyk harytlary, şonuň bilen birlikde, senetçilik harytlaryny satýan birnäçe bazar bolupdyr. As-Samany: »Merwde Jubuka gök önümleriniň we miweleriň satylýan ýeri bolup, ol ýerden balykçylaryň we söwdagärleriň dükanlaryna miwe äkidilipdir« diýip ýazypdyr. Orta asyr Marysynyň ilaty şeýle köp bolupdyr welin, şäheriň daşynda suw

degirmeninde üwelyän bugdaý ýetmezçilik edipdir. Şol sebäpli hem, Abiwertden we Sarahsdan däne getirilipdir. Mary söwdagärleri Türkmenistanyň çäklerinden hem daşarda tanalypdyr. Mysal üçin, Bagdadyň etegindäki kwartal olara degişli bolup, olaryň şol ýerde öz aksakgallary hem-de kazylary bolupdyr. Ösen söwdegärlik ösen pul dolanyşygyny döredipdir. Maryda güýçli depgin bilen zikge kakylpdyr we zikge kakylýan howlynyň töwereginde serralplar (pul owradyjylar) hatar-hatar bolup ýerleşipdirler. Mary hakynda X asyryň taryhçysy Al-Istahry: »Merw özüniň arassaçylygy, ýerleşişiniň owadanlygy, jaýlaryň biçüwi we kanallaryň arasynda kwartallaryň ýerleşişleri, agaçlaryň ekilişi, bazarlarda senetçileriň täsin aýrybaşgalygy Horasanyň başga şäherlerinden ýokary derejede bolupdyr» diýip ýazýar. Maryda eksport gowy ýola goýlupdyr. Mary harytlary Yraga we Müsüre çenli äkidilipdir. Marynyň öndürýän önümleriniň eksport edilýändigini orta asyryň taryhy çeşmelerinde giňden beýan edilýär. »Hudud al-alem» taryhy çeşmesinde görkezilişine görä, Marydan ýokary hilli pagta, geçi süýdünden taýýarlanan tagamly kökeler, üzüm sirkesi, ýüpek matalar äkidilipdir. Hafyzy Abru: »...Maryda süýji gawunlar ösdürilip, olar guradylyp, »kak» diýip atlandyrylypdyr, gawunyň suwundan toşap edipdirler. Marynyň bugdaýy hem başga ýerdäkilerden gowy bolup, onuň çöregi ak, tagamy bolsa ýakymly. Dünýäniň hemme ýerlerine Marynyň pagtasyny äkidipdirler» diýip ýazýar. »Marynyň guradylan miwelerine, ýagny kişmiş we beýlekilere gaýry ýurtlardan isleg bildirilipdir. Mary miweleri şeýle süýji bolupdyr, hatda gawunlary dilim-dilim kesilip, Yraga äkidilipdir... bu ýagdaý başga şäherde bolup bilmez» diýip, Istahry şaýatlyk edipdir... bu ýagdaý başga şäherde bolup bilmez» diýip, Istahry şaýatlyk edipdir. Kazwini bolsa: »...Onuň (Marynyň) miweleriniň gowulary □ armyt, üzüm, gawun bolup, olar guradylyp, dürli welaýatlara äkidilipdir» diýýär. Uzak ýerlerden gelýän kerwenler ähli ätiýaçlyk enjamlary bilen üpjün edilipdir. Kerweniň ýörite ýolbaşçysy we ýyllarboýy gatnaýan tejribeli ýol görkezijisi bolupdyr. Kerweni goraýan atly-ýaragly bölüm bolup, kerwen kerwenbaşynyň dep çalan yşaraty boýunça hereket edipdir.

Kerwen çöllük, hatarly ýerlerden geçmeli bolanda, olary ýerli taýpa serdarlary gorapdyrlar. Daşdan gelen kerwenlere ýerli bazarlarda tereziden başlap, ýatar-turar ýaly ähli mümkinçilikler döredilipdir. Maryda söwdanyň arassalygy, terezi ogurlygynyň bolmazlygy ugrunda göreşipdirler. Mara Gündogar Ýewropadan, Günbatar Aziýadan, Kawkazyň aňyrsyndaky ýurtlardan, Wizantiýadan, Kiçi Aziýadan, Hindistandan, Hytaýdan Eýrandan, Yrakdan haryt getirilipdir. Ikitaraplaýyn bähbitli söwda gatnaşyklaryny ýola goýmak üçin, Soltan Sanjar Hytaý bilen ilçi alşyp-berişmegi ýola goýýar. Şu maglumatlardan çen tutsaň, orta asyr Marysy senagat önümlerini öndürýän ösen senetçilik, dokmaçylyk we söwda merkezi önümlerini öndürýän ösen senetçilik, dokmaçylyk we söwda merkezi bolupdyr. Marynyň şöhraty бүтін Gündogara ýaýrapdyr. Marynyň etraplarynda oba hojalyk we maldarçylyk ösüpdir. Olar, esasan, özleriniň iri şahly mallaryny, goýunlaryny, düýelerini bazarlara çykaryp, gerek zatlary bilen söwda edipdirler. Seljuklaryň döwründe bolşy, ykdysady durmuşda XIV–XVII asyrlarda hem altyn-kümüş, mis birlikleriniň zikgelenip ulanylmagynyň döwlet möçberinde uly ähmiýeti bolupdyr. Kiçi we uly şäherleriň golaýynda ýerleşen obalaryň ilaty haryt-pul dolanyşygyna köp üns beripdir. Ýüpek ýolunyň çatrygynda ýerleşendigi sebäpli, mongollaryň zulumyndan soň, XIV asyryň başyndan Mary şäheri täzeden pajarlap ösüp başlapdyr. Bu şäheriň üsti bilen köp ýurtlara söwda kerwenleri geçipdir. Maryly türkmenleriň özleri hem dürli ýurtlara haryt äkidip-getiripdirler. Temir we temirler hem halkara söwdasynyň ösmegine köp üns beripdirler. Hatda Temirleňiň özi fransuz, iňlis şalaryna, täjirlere ikitaraplaýyn howandarlyk etmegi teklip edip, hat ýazypdyr. Temirleriň döwründe, olaryň şol wagtky merkezi şäherleri bolan — Hyrada, Samarkanda köp sanly ilçiler gelipdirler. Şol wagtlar Hyrat Horasan döwletiniň merkezi şäheridi, Mary-da şoňa degişlidi hem-de ikinji merkez hasaplanýardy. Horasanyň bazarlarynda, şol sanda Marynyň bazarlarynda hem daşary ýurtlardan getirilýän dürli harytlar bolupdyr. Köp sanly ýerli harytlar hem daşary ýurtlara äkidilipdir. Maryda, onuň töweregindäki şäherlerde we obalarda senetçilik täzeden

janlanyp, degişli ussahanalar ýola goýlupdyr. Soňky temirleriň agalyk eden döwründe hem ata-babadan galan döp boýunça söwda, hünärmentçilik we senetçilik oňat ýola goýlupdyr. Öndüriji güýçler köpelip, öndürilen harytlar artypdyr. Ulugbegiň döwründe Buharada çykarylan pullaryň soňky döwürlerde-de hümmeti gaçmandyr we olara Orta Aziýanyň hemme ýerinde deň derejede, deň gymmatda haryt alyp bolýan eken. Marynyň bazarlarynda-da her dürli daşary ýurt harytlary köp bolupdyr. Taryhy ýazuw çeşmelerde beýan edilişine görä, Horasanyň patyşasy Soltan Hüseyin Baýkaranyň 14 müň tümen harç edip, ýewropa atlazyndan Rumda özüne çadyr tikdirendigi nygtalýar. Zahyreddin Muhammet Babyr Astrabat türkmenleriniň söwdasy barada gymmatly maglumatlar berýär. Ol Astrabat pyrtkalyny söwdagärleriň 270 □ 280 ýigaç (uzynlyk ölçegi bolup, bir ýigaç, takmynan, 6 km-e barabar) aralykda Samarkanda, Mara getirýändiglerini, gabygynyň galyňlygy sebäpli, onuň zaýa bolmaýandygyny belleýär. Astrabatdan Mara we Marydan Astrabada türkmenler öz mallaryny we beýleki azyk önümlerini hojalyga gerek bolan enjamlar bilen çalşandyklary ýazuw çeşmelerinde aýdylýar. Çarwa türkmenler bazarlarda diňe mal we maldan önýän önümleri satypdyrlar. Türkmen aýal-gyzlary goýun we düýe ýüňünden keçe, palas, kilim, haly we haly önümlerini (horjun, çuwal, torba), çäkmenlik mata, saçak, galla, un salar ýaly argyş çuwallary we ganarlary, öýe ýapar ýaly (durluk, üzük, serpiş we ş.m.) dürli önümleri öndürmekde ussat bolupdyrlar. Türkmenlerde şaý-sep ýasaýan zergärler we zähmet gurallaryny ýasaýan demirçi ussalar, öý hojalygy, ekerançylyk we maldarçylyk üçin gerekli abzallary ýasaýan ussalar, küýzegärler, juwazçylar, jykyrçylar, deri eýläp, deriden telpek, possun, aýakgap tikýän ussalar bolupdyr. Bu önümler bazarlarda satylypdyr, şeýle-de ýörite sargyt boýunça hem taýýarlanylýpdyr. Türkmenistan Garaşsyz bolandan soň, aýratyn hem Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe ýurt oňyn ösüşlere beslendi, ajaýyp kaşan-kaşan binalar guruldy, senetçilik, hünärmentçilik ösüp, uly-uly kärhanalar guruldy, şol sanda Marynyň ilatynyň söwda, hünärmentçilik ukyby ýokary derjelere ýetdi. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly

Berdimuhamedow: »Ýurtda häzirki zaman ýangyç-energetika toplumyny, gaýtadan işleýän we dokma senagatyny, gurluşyk industriýasyny, agrar sektoryny, ulag we aragatnaşyk ulgamyny özünde jemleýän täze ykdysady binýat döredildi. Dünýä ülňelerine laýyk gelýän fabrikler we zawodlar, dürli amatlyklary bolan ýaşaýyş jaýlary guruldy hem-de ýaşaýyş-durmuş ulgamynda uly ösüşler gazanyldy. Türkmen obasyny ösdürmäge milliardlarça dollarlyk maliýe serişdeleri goýberildi. Munuň özi Türkmenistanyň ähli künjeklerinde halkyň durmuş derejesiniň ösen dünýäniň talaplaryna laýyk bolmagyny üpjün edýär» diýip belleýşi ýaly, halkymyzyň durmuşy gündünden gowulaşýar.

Orazpolat EKÄÝEW, Öwez GÜNDOGDYÝEW.

»MARY GÜNDOGARYŇ GÖWHERI» (2012) Taryhy makalalar